

Міжнародна економіка

Гаджиага РУСТАМБЕКОВ

**РЕГІОНИ КРАЇНИ
У МЕХАНІЗМІ РЕАЛІЗАЦІЇ
НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІЧНИХ
ІНТЕРЕСІВ****Резюме**

Здійснено аналіз регіонів як найважливіших елементів національного економічного відтворення. Виокремлено критерії становлення регіонів та перспективи їх кластерного розвитку в процесі ринкової трансформації. Значне місце відведено досвіду регіонального розвитку економіки в Азербайджані. Регіони оцінюються як важливі засоби диверсифікації економіки, формування цілісної господарської системи та реалізації національних економічних інтересів.

Ключові слова

Національні економічні інтереси, принцип факторних (ресурсних) переваг, територіальний поділ праці, національні економічні інтереси, міжнародний контроль, інституційна форма організації, господарська система.

Класифікація за JEL: J1, E60.

© Гаджиага Рустамбеков, 2010.

Рустамбеков Гаджиага, канд. екон. наук, доцент кафедри «Міжнародні економічні відносини» Бакінського державного університету, Азербайджан.

Національні економічні інтереси, незалежно від внутрішньої природи макрогосподарської цілісності, реалізують шляхом взаємодії її різноманітних складових частин, головними серед яких є просторові (регіональні) відтворювальні структури. Найбільш прийнятний дослідницький контекст регіональних економічних структур полягає в їх розгляді шляхом співвідношення категорій «загальне – особливе». Розглядом категорії «особливе», що виражає «загальне», можна спрямувати властивості цілісного економічного організму в його регіональну конкретику. З цієї точки зору, економічний регіон можна позначити і як частину, і як рівень національного економічного цілого країни. Вони тісно пов'язані між собою, проте одночасно відображають різну розстановку міждисциплінарних акцентів у вивченні регіонів. У першому, переважно економічно-географічному, підході на перший план виходять характеристики регіону як частини країни, що виокремилась у процесі територіального поділу праці, пов'язаного з наявністю природничо-кліматичних ресурсів та спеціалізацією виробництва. Це означає, що регіон виступає тут як «частина території з більш чи менш однорідними природними умовами, специфічними економічними, демографічними, історичними умовами, на якій функціонує певний комплекс галузей виробництва, виробничої та соціальної інфраструктури» [9, с. 13]. Однак цього недостатньо для повноти вираження економічного змісту цього поняття. Останнє пов'язано, насамперед, з відтворювальною характеристикою регіону і, що особливо важливо, її макровідтворювальною спільністю у процесі реалізації національних економічних інтересів країни. Виділення вищезазначеного необхідне з точки зору визначення критеріїв економічної зумовленості регіонів, що продиктована доцільністю ступеня регіонального узагальнення виробництва. Зважаючи на це, не можна погодитися з думкою Р. І. Шніпера, який про суть поняття «регіон» пише: «Тут здійснюються повні цикли відтворення населення та трудових ресурсів, основних та оборотних фондів, частини національного багатства, грошового обігу, відносин щодо виробництва, розподілу, обміну та споживання продукції» [11, с. 17]. Подібні висновки не виявляють економічних та соціальних характеристик загальнонаціонального узагальнення виробництва, лише однією з ланок якого є регіональні рівні. Останні практично не в змозі зорієнтуватися на повні цикли відтворення, тим більше в таких масштабно-агрегованих сферах, як відтворення населення чи основних фондів. Зважаючи на це, методологічну значущість становить системний підхід до вивчення регіонів на основі конкретизації їх структурно-функціональної ролі. Це означає, що регіони, займаючи певне місце в системі суспільного (територіального) поділу праці та відрізняючись господарською орієнтацією (спеціалізацією) в системі національного господарства, об'єднуються належністю до макроекономічної системи країни. Саме в цьому значенні вони зумовлюють такий комплекс стосовно певних виробничих умов, які в тісній кооперації з усією національною відтворювальною системою забезпечують реалізацію національних економічних інте-

ресів. Це означає, що характеристика регіону як структурної одиниці національної економіки нерозривно пов'язана з виконанням ним основної функції – виробництвом продукції спеціалізації регіону з метою розвитку всього національного господарства.

Власне кажучи, регіон – інституційна форма організації господарської системи, використовуючи принцип факторних (ресурсних) переваг, здійснює комплексний розвиток, тісно поєднана з цілями національних економічних інтересів. У цьому значенні регіональні економічні інтереси стосовно зростання рівня виробництва та створення сприятливих умов життєзабезпечення на визначеній території безпосередньо перебуває у руслі реалізації національних економічних інтересів. Спеціалізація економіки регіону нерозривно пов'язана з його комплексним розвитком, без чого практично неможливе ефективне здійснення ним функцій структурної підсистеми. Ці функції полягають у здатності регіонального масштабу відтворення вирішувати економічні та соціальні завдання, зумовлені місцем у системі загальнонаціонального поділу праці та ефективністю в досягненні цілей макроекономічного зростання шляхом представлення регіонів як визначених центрів вищевказаного зростання. З цієї точки зору, регіональний процес відтворення повинен виставляти на національній ринку продукцію спеціалізованої, а тому й більш продуктивної, праці водночас задовольняти на місці потреби щодо такої продукції. Аналіз регіонів частини національної економіки, що відокремлена, але не має цілісної відтворювальної характеристики, властивий для економіки унітарної та невеликої за територією країни. З цього приводу хотілось би звернути увагу на критерії виділення регіонів Ф. Уїшлейда: у Франції такими він вважає географічні критерії (гірські регіони та сільські ареали), а також ступінь урбанізації; у Німеччині – забезпечення регіональною інфраструктурою; у Португалії – «ступінь доступності» кожного регіону; у Швеції – клімат, віддаленість від ринку, розмір місцевого ринку праці та густота населення; у Великобританії враховується периферійність та густота населення [11]. В Азербайджані важливим фактором, що утворює економічний регіон, виступає унікальне поєднання на відносно невеликій території країни 9 з 11 кліматичних зон Землі, а також багатство надр різноманітними корисними копалинами. Це створює виняткові передумови для диверсифікації виробничої діяльності та забезпечення випуску великого асортименту готової, найчастіше унікальної та конкурентоспроможної на світових ринках продукції. З огляду на це, не можна переоцінювати неабияку важливість пропозицій Президента І. Г. Алієва та Державної Програми соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджану на 2004–2008 та 2009–2013 роки, що інтенсивно впроваджується вже на другій своїй стадії. Цю Програму, власне кажучи, можна визначити як кардинальний метод розв'язання одного із застарілих протиріч у розміщенні виробничих сил та стимулюванні індустріального напрямку економічного розвитку в Азербайджані на основі утилізації сировинних та трудових ресурсів на всій території країни. Якщо подивитись на регіональні показники темпів розвитку економіки Азербайджану за 2004–2009 роки, то можна побачити, що лідирує серед них зовсім не Абшеронський район, що зосереджений навколо столиці (створено

30 610 нових робочих місць, відкрито 849 підприємств), а зона Аран, де створено 149 216 нових робочих місць та 1 500 підприємств. У Гянджа-Газахському економічному регіоні відкрито 56 261 робоче місце, впроваджено в дію 808 підприємств. У відомому туристичному центрі Губа-Хачмазза відкрито 31 537 нових робочих місць, 352 підприємств. У Нахічевані, у результаті вірменської агресії позбавленому наземних транспортних сполучень з іншою частиною Азербайджану, відкрито 24 812 робочих місць, створено 958 нових підприємств. Навіть у Карабахській зоні, яка регулярно піддається обстрілу з боку військових сил Вірменії, економіка, хоч і повільно, проте налагоджується – тут створено 12 198 нових робочих місць та 330 нових підприємств. Дані щодо решти трьох зон такі: у Нагорно-Ширванському економічному районі створено 15 158 нових робочих місць, відкрито 209 підприємств; у Шеки-Загатальському – 26 426 робочих місць; у Ленкоранському – 49 519 робочих місць, 602 нових підприємства [1]. Усі ці заходи призвели до призупинення відтоку населення з регіонів, а в деяких місцях (Євлахському районі) країни, де 1047 осіб раніше виїхали з різних причин, спостерігається зворотна міграція населення, яка одержує земельну власність і забезпечується роботою та умовами для підприємницької діяльності. Від самого початку, як і очікувалось, у розвитку регіонів використовують сили малого та середнього бізнесу, цільові пільгові кредити, податкові переваги. Усе це забезпечило притік великих інвестицій у регіони – їх сумарний обсяг лише в основні виробничі фонди найрізноманітніших об'єктів становив 7,6 млрд АЗМ [2, с. 365]. Велику роль у створенні нових підприємств та розширенні вже діючих регіональних виробничих структур відіграли державні кредити, спрямовані на розвиток підприємництва на місцях. У 2004–2008 роках 6118 підприємцям було видано кредитів на суму 323,4 млн АЗМ, при цьому 70,4 % з них припадає на долю регіонів країни. Їх доповнення державними пільгами для фермерів, а також інвестиціями інфраструктурного та соціального призначення і замовленнями для місцевих виробників за стабільними цінами, можливостями співробітництва з іноземними інвесторами та вигідними експортними умовами надає цілком нових імпульсів становленню нових регіональних полюсів економічного зростання в Азербайджані. Останні уможливають істотне збільшення номенклатури пропонованих у країні та за її кордонами товарів вітчизняного виробництва, зростання обсягів і структурного різноманіття загальнонаціонального ринку. У результаті поступово формується національний міжрегіональний ринок, який, будучи безпосередньо пов'язаний з поглибленням територіального поділу праці, утворює необхідні вузли цілісно-узагальненого національного товарно-грошового виробництва, що відіграє вирішальну роль у формуванні областей конкурентних переваг національної економіки за різноманітними не лише галузевими, а й територіально спрямованими спеціалізаціями. Регіональне узагальнення природних, кліматичних, виробничих, підприємницьких можливостей країни становить принципову основу моделі економічного розвитку, що віддає перевагу регіональним «центрам зростання» виробництва. Стратегії розвитку, за якими економічне зростання цілеспрямовано орієнтується за найбільш ефективними галузевими і регіональними

напрямами розвитку, застосовують у різних країнах, з різним рівнем розвитку та різними узагальненими системами. Хоч ці стратегії й відрізняються одна від одної, основне посилення робиться на теорію центрів чи полюсів зростання. Ця теорія загалом заснована на концепції формування центрів промисловості (інновацій, технологій тощо), здатних чинити стимулюючий вплив на розвиток інших регіонів та суміжних галузей на цілому економічному просторі країни. Головною передумовою застосування концепції «центрів зростання» є концентрація обмежених ресурсів у межах окремих територій, де ці ресурси можуть забезпечити максимальний та тривалий економічний ефект у результаті запуску механізму відносної відтворувальної відокремленості цих територій на базі створення сприятливих умов для використання місцевої сировини, формування робочої сили, вирішення соціальних та екологічних проблем. У даному випадку здійснюється процес концентрованої диверсифікації національної економіки, тобто відбувається зосередження ресурсів на території країни в регіонально-узагальнених центрах національної економічної системи, де вони утилізуються більш ефективно. Уперше про так названі «точки зростання» писав Ф. Перру, який ще у 1955 році доводив, що розвиток не виникає всюди й одночасно, він з'являється в окремих сегментах економіки, з різною інтенсивністю поширюючись через різноманітні канали, маючи неоднакові кінцеві ефекти для всієї економіки. Точки зростання постають у нього як динамічні елементи, оскільки дають можливість рухатися до реалізації національних економічних інтересів з різних просторових позицій. У результаті, заглиблення територіального поділу праці та спеціалізація виробництва, що веде до звичайних коопераційних відносин на всьому національному, економічному, соціальному, культурному та інституційному просторах, пов'язують регіональні господарські центри в цілісний відтворувальний процес. Ф. Перру дав дуже просте визначення «точці зростання» – «це об'єкт, що має здатність спричинити зростання іншого об'єкта». Він включає в себе три основних компоненти: 1) провідну галузь, що має високий потенціал зростання та здатність до нововведень; 2) галузі місцевого значення, пов'язані з нею через систему відносин типу «затрати – випуск», що слугує засобом передачі ефекту провідної галузі на всю економіку; 3) просторову агломерацію виробництва, що забезпечує підприємствам одержання економії масштабу. Таким чином, виникає ціла серія взаємопов'язаних ефектів, за сприятливих умов здатна в достатній мірі змінити економічний простір регіонів та країни загалом. Відмінною рисою концепції Ф. Перру є також те, що в ній на перший план висувається питання про міжрегіональну дифузю інноваційних досягнень центрів зростання [5, с. 64–65].

Оптимізація форм стосунків між регіональними центрами зростання становить один з найактуальніших аспектів їх успішного розвитку. Відомо одне – лише органічно пов'язані між собою «центри зростання», охоплюючи весь простір країни, створюють нову територіально-агломеровану виробничу силу. При цьому дуже важливим є як процес формування самих центрів зростання, так і створення ефективного механізму їх взаємодії. Перший із зазначених аспектів проблеми успішно здійснюється в Азербайджані в про-

лонгованій Державній Програмі Розвитку Регіонів, яка разом із «Контрактом Століття» становить найбільш значущу віху в процесі реалізації національних економічних інтересів Азербайджану. Якщо Контракт щодо залучення іноземних інвестицій у нафтовий сектор, починаючи з 1994 року, забезпечив підйом традиційної галузі економіки, дозволив забезпечити фінансову незалежність та закласти надійну базу для подальшого стабільного економічного зростання, то розвиток регіонів надав цьому зростанню ефекту концентрованої диверсифікації. Це зростання вийшло за межі однієї галузі та одного регіону, де ще в радянські роки було зосереджено майже 80 % промислового виробництва республіки. Подібний дисбаланс зачіпав національні, та не лише економічні, інтереси Азербайджану, спричиняючи негативні соціальні, демографічні, екологічні та військово-політичні наслідки. Саме тому було надзвичайно важливо усвідомити та розв'язати завдання регіонального розвитку економіки. Слід підкреслити, що національні економічні інтереси є рухомими щодо суб'єктів, проте територіально завжди окреслені. Це означає, що вони повинні охопити увесь національний господарський простір, забезпечуючи на ньому інтегроване та збалансоване зростання з тим, щоб усі регіони мали можливість утвердити свої економічні позиції та соціальне положення у зв'язку, зокрема, з відтворенням ВВП. Проте у перехідний період слід ще більше враховувати, що розвиток регіонів дуже пов'язаний з державною підтримкою, створенням для них свого роду бюджетно-фінансового «режиму найбільшого сприяння». Цей момент виразно спостерігається в Азербайджані, де в державних інвестиційних видатках кошти, які виділяють на реалізацію проектів у регіонах, збільшились у 2008 році порівняно з 2004 роком, у 6 разів та становили 3,9 млн АЗМ, або 83 % загальних інвестицій. Як наслідок цього, у більшості районів країни економіка зросла у 2–3 рази. Якщо врахувати, як зазначає Президент І. Г. Алієв, що в наших регіонах немає нафти, то це зростання відбулося саме завдяки нафтовому сектору – в результаті проведення реформ, виділених коштів, наданих кредитів, широкого розмаху підприємництва [10]. Реалії Азербайджану підтверджує й перелік закономірностей, що позначаються одночасно з розвитком регіонів та зрушенням у сфері переходу економіки країни на постіндустріальні рейки. Польський дослідник А. Куклінські правомірно вважає, що проблеми регіонального розвитку, які упродовж тривалого часу розглядали з точки зору матеріального підходу (введення в дію нових виробництв як найважливіший вклад у розвиток даного регіону), переходять на новий етап нематеріального підходу, коли концепція регіонального розвитку орієнтується на знання та інновацію [6, с. 90]. Останні починають домінувати у практичній галузі за рахунок використання нових технологій та інтелектуального потенціалу в рамках промислових (індустріальних) кластерів. Поняття кластеру, маючи численні інтерпретації [7], орієнтується на трактування Майкла Портера. За його визначенням, кластер – це група взаємопов'язаних компаній (постачальники, виробники, споживачі) та пов'язаних з ними організацій (освітні заклади, органи державного управління, інфраструктурні мережі), які діють у певній (регіональній) сфері та доповнюють одна одну [8, 196].

Іншими словами, кластери – це відтворювальні відносини між фірмами різних галузей, причому принципове значення має здатність цих кластерів ефективно використовувати регіональні ресурси. Одним із значень слова кластер (англ. cluster) є «той, що звисає гронами». Відносно економіки регіону кластерне «гроно» включає в себе забезпеченість природними ресурсами, взаємодоповнювальну структуру спеціалізації виробничих об'єктів у відтворювальному ланцюгу, показники їх технологічного рівня та кваліфікації робочої сили. При цьому зовсім не обов'язково, щоб весь набір об'єктів первинної (сільське господарство та добувна промисловість), вторинної (обробне виробництво), третинної (транспорт, комунікації), четвертинної (торгівля, фінанси, страхування) та п'ятинної (охорона здоров'я, освіта наука, управління) сфер замикався в конкретних територіальних рамках. Кластерний механізм включає в себе як регіональні, так і міжрегіональні відтворювальні відносини, суть яких полягає у двоєдиній меті забезпечення всебічного розвитку регіонів, а також придбання ними якості ефективних функціональних ланок національної економіки. Наприклад, сільське господарство та господарства добувної промисловості регіонів покликані постачати сировинні матеріали для обробної промисловості на місцях з урахуванням трансакційних витрат та ефективності розміщення виробничих потужностей як у регіоні, так і на усій території країни. У регіонах це можуть бути як великі, так і малі та середні підприємства, які, виступаючи підрядниками, будують цілий конгломерат виробництв, представляючи інтереси капіталів, що діють, при цьому й за межами регіонів. У будь-якому випадку, бізнес, що розвивається, створює робочі місця, а держава, як це відбувається в Азербайджані, інвестує будівництво шкіл, медичних центрів з якісно новим рівнем обслуговування, спортивні об'єкти та іншу інфраструктуру. Таким чином, виникає потреба у фахівцях для обслуговування об'єктів як виробничого, так і невиробничого призначення. Як наслідок, скорочується безробіття, зростають доходи людей, підвищується престиж кваліфікованих фахівців. У районах країни, що активно розвиваються, помітно скорочується відплив населення. Симптоматичним є те, що в Азербайджані проявляється тенденція до формування спеціалізованих промислових містечок (Хірдалан, Алят), що може бути розцінена як прояв оригінальної кластерної стратегії. У них, крім промислових підприємств, будуть працювати представництва держструктур, місцевої адміністрації, комерційні, медичні заклади, центри тренінгу, бізнес-інкубатори. Також передбачається застосування спрощених процедур реєстрації підприємств, створення якісної комунікаційної та транспортної інфраструктури. Слід уточнити, що це не вільні економічні зони, надання податкових та інших пільг там не передбачено, що говорить про те, що це не винятковий, а швидше типовий проект регіонального розвитку. Сьогодні можна говорити про те, що в Азербайджані починають набувати справжнього змісту кластери, побудовані на принципах активізації господарського життя у регіонах на основі спеціалізації та забезпечення економії за рахунок ефекту масштабу. Проте можна говорити про формування передумов переходу до технологічних кластерів, що ґрунтуються на системі взаємовідносин фірм та організацій. Класичними прикладами тех-

нологічних кластерів є Силіконова Долина США чи взуттєвий кластер в Італії. Головним завданням держави в розвитку подібних кластерів виступає покращення інфраструктури та концентрація зусиль на усунення обмежень щодо розвитку інновацій. У даному аспекті дуже важлива та увага, яку приділяють у рамках Державної програми регіонів до здійснення в Азербайджані великомасштабних інфраструктурних проектів. Транспортне господарство є одним із найбільш швидкозростаючих в економіці країни – у цю сферу спрямовують 20,7 % сукупних інвестицій в основні фонди. За чотири роки першої програми розвитку регіонів держава спромоглася залучити інвестиції та реалізувати низку масштабних програм модернізації дорожніх шляхів сполучення. За двома основними напрямками доріг – з півдня на північ та з Баку до кордону з Грузією – активно проводять ю. Від основних магістралей прокладають нові ділянки в найвіддаленіші населені пункти, що не мали раніше навіть асфальтного покриття. Завдяки будівництву в районних центрах нових терміналів в Азербайджані активно розвиваються повітряні перевезення в межах країни. У 2008 році тільки бюджетні видатки на дорожньо-транспортну інфраструктуру становили 1279,5 млн АЗМ, що в 2,9 разу більше, ніж у 2007 році. Загалом же транспортний сектор в економіці Азербайджану за роки першої регіональної програми зріс на 13,5 %. Якщо додати до сказаного високі темпи розвитку та якісне оновлення системи енергопостачання, засобів зв'язку, інформаційно-комунікаційних технологій, то можна зробити однозначний висновок – простір країни дедалі тісніше переплітається єдиною інфраструктурною мережею. Це, безумовно, підштовхує до формування кластерних вузлів національного відтворення, які, з огляду на природно-кліматичні умови, параметри розміщення, природні ресурси, традиційну спеціалізацію, густоту населення, можна поділити на наступні економічні регіони: Абшеронський, Гянджа-Казахський, Шеки-Закатальський, Ленкоранський, Губа-Хачмаський, Аранський, Карабахський, Кельбаджар-Лачинський, Ширванський, Нахичеванський. Усі вони мають кластерний потенціал, що посилюється в ході їх розвитку як функціональних підсистем національної економіки, яка сприяє підвищенню ступеня їх привабливості для виробників різного масштабу, спеціалізації та форм власності. Достатньо важливий ракурс у розвитку економіки Азербайджану пов'язаний із виникненням у перспективі альтернативних промислових кластерів паливно-енергетичної спеціалізації.

Література

1. www.azstat.org.
2. Отчет Правительства Азербайджанской Республики. – Баку, 2009.
3. Газ. «Бакинский рабочий». – 2009. – 25 февраля.
4. Градов А. П. Национальная экономика. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 240 с.

5. Гугняк В. Я. Институциональная парадигма в политической экономике: на примере Франции. – М.: Наука, 1999. – 174 с.
6. Kuklinski A. Globality versus locality. – Warsaw: Institute of Space Economy, 1990.
7. Martin R. Deconstructing Clusters: Chaotic Concept or Policy Panacea? / R. Martin, P. Sunley / Journal of Economic Geography. – 2003. – Vol. 3.
8. Портер М. Э. Конкуренция. – М.: Вильямс, 2002.
9. Тяглов С. Г. Региональная экономика. – Ростов н/Д.: Феникс, 2001.
10. Уишлейд Ф. Системы выделения регионов в Европе: возможные уроки для России // http://ieie.nsc.ru/tacis/r_yuill.htm.
11. Шнипер Р. И. Регион: экономические методы управления. – Новосибирск: Наука, 1991. – 220 с.

Стаття надійшла до редакції 10 березня 2010 р.